

BOSHLANG‘ICH SINIF YOSHDAGI BOLALARNI ONA TABIAT BILAN TANISHTIRISH

Samarqand viloyati Samarqand tumani

12- umumiy o‘rta ta‘lim maktab boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi

Yormuhammedova Gulsifat Murodqulovna

Annotasiya: Bu maqolamda maktabda boshlang‘ich sinf yoshdagi bo‘lgan bolalarni tabiat bilan tanishtirish, hamda ularning ongida atrofdagi tabiat to‘g‘risida tushunchani hosil qilish, bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasining «Qizil kitobi» haqida , yer yuzida yo‘qolib borayotgan noyob o‘simlik va hayvon turlarini aniqlash hamda ulari saqlash, tiklash, . Ekskursiya mashg‘ulotlarining afzalligi, Ekskursiyaning asosiy qismi tugagach, bolalarning individual mustaqil kuzatishlarga qiziqishlarini qondirish va tabiatshunoslikka oid materiallarni to‘plash uchun imkoniyat berishlegi yoritib berilgan.

Kalit so‘zi: Ekskursiya , «Qizil kitobi», Maktabgacha yoshdagi bolalar, atrofdagi tabiat , bilimlarni hissiy tajribasi, Tarbiyachi mashg‘ulot, individual, tabiatshunoslik.

Аннотация: В этой статье я хочу познакомить детей дошкольного возраста с природой, сформировать в их сознании представление об окружающей природе, кроме того, о «Красной книге» Республики Узбекистан, редком растении, которое исчезает. на земле и определение видов животных и их сохранение, восстановление. Преимущество экскурсии в том, что после завершения основной части экскурсии у детей появляется возможность удовлетворить свой интерес к индивидуальным самостоятельным наблюдениям и собрать естественнонаучный материал.

Ключевое слово: Экскурсия, "Красная книга", Дети дошкольного возраста, окружающая природа, эмоциональный опыт познания, Обучение педагога, индивидуальное, естествознание.

Abstract: In this article, I want to introduce children of preschool age to nature, and create an understanding of the surrounding nature in their minds, in addition, about

the "Red Book" of the Republic of Uzbekistan, a rare plant that is disappearing on earth. and identification of animal species and their preservation, restoration, . The advantage of field trips is that, after the main part of the field trip is over, it gives children the opportunity to satisfy their interest in individual independent observations and collect natural science materials.

Key word: *Excursion, "Red Book", Preschool children, surrounding nature, emotional experience of knowledge, Educator training, individual, natural science.*

Har birimiz ozmi-ko'pmi ona tabiatining ta'sirini boshdan kechirganmiz va bu birinchi aniq bilimlarning manbai va umr bo'yi esda qoladigan quvonchli tajribalar ekanligini bilamiz. Bolalikdan olingan tabiatni qanday bo'lsa, shunday ko'rish va eshitish qobiliyati bolalarda unga chuqur qiziqish uyg'otadi, bilimlarini kengaytiradi, xarakter va qiziqishlarning shakllanishiga yordam beradi. Boshlang'ich sinf yoshdagi bo'lgan bolalarni tabiat bilan tanishtirish ularning ongida atrofdagi tabiat to'g'risida haqiqiy bilimlarni hissiy tajribaga asoslangan holda tarbiyalash va unga to'g'ri munosabatda bo'lish vositasidir. Bundan tashqari bolalarga «Qizil kitob» haqida tushuncha berilishi Vatanimizda yer va yer usti boyliklari, suv, o'rmonlar, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish to'g'risida juda ko'p muhim davlat qarorlari qabul qilinganligini. Ana shunday muhim hujjatlardan biri O'zbekiston «Qizil kitobi» hisoblanadi. «Qizil kitob» ayrim viloyatlar, mamlakatlar yoki butun dunyo bo'yicha kelajakda xavf ostida turgan o'simlik va hayvonlar haqida ma'lumotlarga ega bo'lgan rasmiy hujjatdir. 1948 yili BMTning YUNESKO tashabbusi bilan tabiatni va tabiiy resurslarni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi tuzildi. Ushbu tashkilot tomonidan maxsus komissiya tuzilib, unga yer yuzida yo'qolib borayotgan noyob o'simlik va hayvon turlarini aniqlash hamda ularni saqlash, tiklash dasturini ishlab chiqish topshirildi. 1948—1954 yillarda komissiya yo'qolish xavfi ostidagi hayvonlar ro'yxatini tuzib chiqdi. Buning uchun maxsus mezonlar ishlab chiqilib u yoki bu turni ro'yxatga olishda ushbu mezonlar asos bo'ldi va tabiiy resurslarni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi tomonidan ma'qullanib, muhofazaga olish uchun o'simlik va hayvon turlarini ayrim turkumlarga ajratgan holda «Qizil kitob» yaratishga asos bo'ldi. 1966 yili stol ustida

foydalaniladigan yilnoma sifatida rangli birinchi xalqaro «Qizil kitob» nashr qilindi. 1978 - 1979 yillarda O'zbekiston Respublikasi hukumatining davlat qarorlari asosida va Fanlar Akademiyasining ilmiy kengashi tomonidan O'zbekiston «Qizil kitobi» ta'sis etildi. 1983 yili nashr qilingan «Qizil kitob»ning birinchi tomida 22 turdagi sutemizuvchilar, 33 tur qushlar, 5 tur sudralib yuruvchilar, 5 tur baliqlar bor. «Qizil kitob» da hayvonlar soni va uning o'zgarish sabablari, ayrim turlarining ahvoli hamda ularni ko'payishiga, muhofaza g'ilish bo'yicha belgilangan hamda mo'ljallangan tadbirlarga alohida e'tibor berilgan. Shuningdek, biotexnik tadbirlar — qo'riqlanadigan zonalar va qo'riqxonalar barpo etish, brakonyerlarga qarshi kurashish, kishilarning ekologik bilimni oshirish taklif etilgan. Respublikamiz «Qizil kitobi»ni har 5 yilda yangilab turish ko'zda tutilgan. «Qizil kitob»dagi hayvonot dunyosining nazorati O'zbekiston Fanlar akademiyasi zoologiya va parazitologiya institute zimmasiga yuklatilgan. Hozirgi kunda O'zbekiston «Qizil kitobi»ga kiritilgan ayrim turdagi sutemizuvchilar, qushlar, sudralib yuruvchilar va baliqlar alohida nazoratga olingan.^[1] Olimlar ularni chuqurroq o'rganishlari natijasida «Qizil kitob»ning ikkinchi nashriga «qoshiq burun» va «qorabosh qulog'i»ni kiritish tavsiya etilgan. O'zbekiston «Qizil kitobi»ning ikkinchi tomiga davlat muhofazasiga olingan 163 turdagi yovvoyi o'simliklar kiritilgan va muhofaza qilish xalqaro uyushmasi tomonidan ishlab chiqilganligini bolalarga tushuntirib ular bu qoidalarga rioya qilishlarini o'rgatishimiz kerak .

«Qizil kitobi»ning klassifikatsiyaga binoan 4 ta turkumga bo'lingan:

1. Yo'qolgan turlar;
2. Noyob (malum kichik maydonlarda o'ziga xos sharoitlarda saqlanib qolgan, tez yo'qolib ketishi mumkin bo'lgan va jiddiy nazoratni talab etuvchi turlar);
3. Yo'qolib borayotgan turlar;
4. Kamayib borayotgan turlar.

«Qizil kitob»ning yangi nashrida muhofazaga olingan o'simliklarning 300 ga yaqin turlari, ularning qaysi oilaga mansubligi, qisqacha ta'rifi, tarqalishi haqida ma'lumotlar keltirilgan, sxematik kartada o'sish joyi ifodalangan. Tabiiy sharoitda ko'payish yo'llari va nihoyat, muhofaza qilish choratadbirlari haqida ma'lumotlar bayon etilgan. Shunday

qilib, «Qizil kitob»ning mohiyati shundaki, tabobat va hayvonot olamining noyob, yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlar haqida ma'lumot beruvchi hujjatdir. Uning maqsadi jamoatchilik va davlat ijroiya muassasalarining tegishli muammolarini yechish va turlar genofondini saqlab qolishga ko'maklashishdan iborat. «Qizil kitob» Vatanimizning o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish borasidagi eng muhim xayrli ishlaridan biri bo'lib hisoblanadi. ^[1] Tabiatga yaqindan e'tibor berishdan, bolalar o'yinlari o'tkaziladigan joyga bog'liqlikdan, o'z zaminiga, ona tabiatga, Vatanga muhabbat paydo bo'ladi va rivojlanadi, vatanparvarlik tuyg'usi tarbiyalanadi. Gullar va mevalarning rangi, shakli va hidi, qushlarning sayrashi, oqimning shovqini, suvning chayqalishi, o'tlarning shitirlashi, quruq barglarning shitirlashi, oyoq ostidagi qorning xirillashi - bularning barchasi bolalarga his qilish imkonini beradi. tabiat va ularning estetik tuyg'usini, hissiy tarbiyasini rivojlantirish uchun boy material bo'lib xizmat qilishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tabiat bilan tanishtirishning ko'p usullari mavjud bular : xar hil mashg'ulotlarda, ekskursiyalarga chiqqanda , kundalik hayotimizda, kuzatishlarda, suhbatlashgandarda, hamda mehnat qilayotgan paytlarda amalga oshirish mumkin .Bu qarashlar bilan bolalarni tabiat bilan tanishtirish , bilimlarni , bolalarning imkoniyati hamda tabiatning xususiyatlarini nazarda tutgan holda rivojlantirish imkoniyatini beradi. Tarbiyachining boshchiligida olib borilayotgan mashg'ulotlarda bolalarda dastur talablariga muvofiq elementar bilimlar shakllanadi, asosiy bilish jarayonlari va bolalarning qobiliyatlari ma'lum bir tartibda rivojlantiriladi. Kundalik hayotda kuzatish, o'yin, mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari yig'ilib boradi. Mashg'ulotlar ularga aniqlash va tizimlashtirish imkonini beradi. Bolalarni mashg'ulotlarda o'qitish turli metodlarda amalga oshiriladi. Metod mashg'ulot turi, uning asosiy maqsadiga ko'ra tanlanadi. Mashg'ulotlarning bir xillarida boshlang'ich bilimlar shakllantiriladi. Shu maqsadda tarbiyachi kuzatish, rasmlarni ko'rish, badiiy asarlarni o'qish, hikoya, diafilm va kinofilmlarni ko'rsatishdan foydalanadi. Boshqa mashg'ulotlarda esa bilimlar kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi. ^[3]

Aytib o'tilgan metodlardan tashqari bu mashg'ulotlarda bolalarning tabiatdagi mehnatidan ham foydalaniladi. Uchinchi turdagi mashg'ulotlarning asosiy vazifasi - bilimlarni umumlashtirish hamda bir tizimga solishdir. Shuning uchun suhbatlar,

didaktik o'yinlar, umumlashtiruvchi kuzatishlardan foydalaniladi. Bolalar egallagan oilimlarini mehnat va o'yinlarda amalda qo'llaydilar. Mashg'ulotlar kichik va o'rta yosh guruhlarda bir oyda ikki martadan, katta guruhlarda esa haftada Imartadan o'tkazitedi. Ekskursiyalar o'rta guruhdan boshlab tashkil etiladi.

Mashg'ulotgatayyorlanish.

Mashg'ulotning samaraliligi tarbiyachining tayyorgarlik darajasiga bog'liqdir. Tarbiyachi mashg'ulot mavzusini va ahamiyatini belgilab, mavzu bo'yicha tabiatshunoslik bilimlarini to'ldirishi, so'ng mashg'ulot vazifalarini dastur asosida ishlab chiqishi lozim. Bunda tarbiyachi «Uchinchi ming yillikning bolasi» dastur vazifalariga, bolaning qobiliyat darajasiga hamda tevarak-atrofdagi tabiiy muhitga tayanadi. Mazkur mashg'ulot mazmunini tanlashda uning ish tizimidagi o'rni (mashg'ulotda boshlang'ich bilimlarni shakllantirish jarayoni sodir bo'lyaptimi, yoki ular boyitilib bir tizimga solinyaptimi, bilimlarni qo'llash mashq qilinyaptimi va shu kabilar)ni aniqlash lozim. Bu o'rinda tarbiyachi darsning maqsadi va mazmuniga qarab turli metodlarni qo'llaydi. Tarbiyachi qanaqa metod va uslublar tanlamasin ulardan kompleks, bir-birini to'ldirgan holda foydalanishi, bu asosiy maqsad - o'rganilayotgan tabiat jismlari va hodisalarning bolalar tomonidan qabul qilib olinishini yaxshilashga hamda tabiat haqidagi tushunchalarning to'g'ri shakllanishiga xizmat qilishi kerak.^[4]Mashg'ulotda hal etiladigan tarbiyaviy vazifalar tabiatga ijobiy, ehtiyotkorona, g'amxo'rona, estetik munosabatlarni shakllantirishga yo'llanadi. Mashg'ulotga tayyorlanish hamda uni o'tkazishda uning tuzilishini to'g'ri aniqlash muhimdir. Metodni tanlash ta'limiy vazifalar xarakteri, tabiiy obyektning xususiyatlari hamda bolalarning yoshiga bog'liqdir. Masalan, yovvoyi hayvonlar haqidagi bilimni shakllantirishni yaxshisi diafilm, kinofilmlar ko'rsatish orqali, tabiat burchagidagi hayvonlar va o'simliklar bilan tanishishni esa ularni bevosita kuzatish orqali amalga oshirgan ma'qul. Kichik yoshdagi bolalar mashg'ulotlarida kuzatish, o'yin metodlaridan foydalaniladi. Og'zaki metoddan, asosan, maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda foydalaniladi. Tanlangan metod dastur vazifasining to'liq bajarilishini va bolalarning faol aqliy faoliyatini ta'minlashi lozim. Mashg'ulotlarda qo'llaniladigan o'qitish metodlarining xilmaxilligi tarbiyachidan puxta sharoit yaratishni

talab qiladi: hayvonlar, xonaki o'simliklar, rasmlarni ko'rish uchun bolalar yarim doira qilib o'tqaziladi.^[3] Bu olib borilayotgan mashg'ulotda bolalarning faol ishtirok etishlari uchun yaxshigina imkoniyat beradi. Agar olib borilayotgan mashg'ulotlardada tarqatmalar, metodlar, qiziqarli rangli materiallardan foydalanilsa, yaxshi natijaga erishadi.

Ekskursiya

Ma'lumki, tabiat bilan tanishtirish jarayonida tarbiyach xilmaxil: og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlarni qo'llaydi U o'simlik va hayvonlarni, ularning yashash sharoitlarini namoyish qiladi. Bu narsalarni oddiy mashg'ulotlarda ko'rsatib bo'lmaydi. Shuning uchun tabiat bilan tanishtirish metodikasida mashg'ulotlarni to'ldiruvchi maxsus shakllar qo'llaniladi. Ekskursiya bolalarni tabiat bilan tanishtiruvchi mashg'ulotlar turidan biridir. U tabiat bilan tanishtirish metodlarining ko'rgazmali metodiga kiradi. Ekskursiya vaqtida bola tabiat hodisalarining mavsumiy o'zgarishlarini tabiiy sharoitda kuzatishi, tabiatning insonning hayot va talablariga muvofiq o'zgarayotganini hamda atrofimizdagi jonli va jonsiz tabiatda yuz berayotgan hodisa va jarayonlar to'g'risida bilimlar to'plashga imkon beradi. Ekskursiya mashg'ulotlarining afzalligi yana shundaki, unda bolalar o'simlik va hayvonlarni ular yashaydigan muhitda ko'rish, hamda tabiatda mavjud bo'lgan o'zaro aloqalar haqida dastlabki dunyoqarash, tasavvurlarini, olamni materialistik tushunishni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Tarbiyachi o'qituvchi rahbarligida o'rmon, dala, daryo va ko'l qirg'oqlariga uyushtirilgan ekskursiya bolalarning diqqatini jalb qiladi, tabiat burchagida olib boriladigan keyingi kuzatishlarga xilmaxil material to'plashga sharoit yaratadi. Ekskursiyalarda bolalarda kuzatuvchanlik, tabiatni o'rganishga qiziqish o'sadi. Ular narsalarni sinchiklab kuzatish va uning xarakterli xususiyatlarini qayd qilishga odatlanadilar. Tabiatning go'zalligi bolalarda estetik hissiyotlarning o'sishiga yordam beradi. Shu asosda ona tabiatga muhabbat, unga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish shakllanadi. Ekskursiyalar mazmuniga ko'ra shartli tarzda ikki turga bo'linadi: tabiatga uyushtiriladigan ekskursiya - bog', o'rmon, daryo, o'tloq, shuningdek, hayvonot bog'i, botanika bog'iga (bular turli mavsumda o'tkaziladi) ekskursiyalar hamda qishloq xo'jalik ekskursiyasi - dala, parrandachilik fabrikasi, bog', ekinzor va shu kabilarga kattalarning mehnati bilan tanishish maqsadida uyushtiriladigan ekskursiyalar. Tarbiyachining ekskursiyaga tayyorlanishi. Tarbiyachi ekskursiyani rejalashtirar ekan, ekskursiya mavzusi hamda maqsadini aniq belgilaydi, ekskursiya o'rnini, unga boriladigan qulay (bolalarni charchatmaydigan, ulardiqqatini asosiy maqsaddan chalg'itmaydigan) yo'lni belgilaydi. Ekskursiya o'rnini tanlashda bolalarning jismoniy imkoniyatlarini (piyoda yuriladigan ekskursiyalar kichkintoylar uchun faqat yaqin masofalargagina uyushtirilishi mumkin), shuningdek mavsumni, yo'lning xususiyatlarini, obhavo holatini hisobga olish zarur. Ekskursiya uyushtiriladigan joy tarbiyachiga qanchalik tanish bo'lmasin, u birikki kun oldin o'sha joyni ko'rib chiqishi lozim. Bolajak ekskursiya joyida bo'lgan tarbiyachi marshrutni aniqlaydi, kerakli obyektlarni topib, bolalar kuzatishlarni mustaqil olib borishlari hamda dam olishlari mumkin bo'lgan joyni belgilaydi. Ekskursiyani o'tkazishdan oldin tarbiyachi uni o'tkazish usullarini atroflicha o'ylab ko'radi va ekskursiya qiziqarli o'tishi uchun oldindan she'r, topishmoq, maqollarni tanlab ulardan foydalanadi. Bolalarni ekskursiyaga tayyorlash. Ekskursiyadan bir necha kun oldin bolalarda mashg'ulotga qiziqish uyg'otish, tasavvurlarni jonlantirish maqsadida tarbiyachi ular bilan kichik suhbat o'tkazadi, ya'ni ekskursiya vazifalarini qo'yadi, topshiriq va vazifalarni taqsimlaydi, ekskursiyadagi xulqatvor qoidalari bilan tanishtiradi, shuningdek anjomaslaha va jihozlarni tayyorlaydi. Tabiatshunoslik

ekskursiyasi. Tabiatshunoslik ekskursiyasi kirish suhbat, kollektiv bo'lib kuzatish, bolalarning individual mustaqil kuzatishlari, tabiatga oid materiallarni to'plash, bolalarning dam olish vaqtida to'plagan materiallar bilan o'ynashi va yakuniy qismlarni o'z ichiga oladi. Bolalarni ekskursiya o'tkaziladigan joyga olib kelgandan so'ng tarbiyachi qisqa suhbatda ekskursiyaning maqsadi va vazifalarini eslatadi. Shundan so'ng ular tabiatdagi narsa va hodisalarni kuzatishga o'tadilar. Ekskursiyaning asosiy qismi - kollektiv kuzatishdir. Bunda mashg'ulotning asosiy qismi hal qilinadi. Tarbiyachi bolalarga narsa va hodisalarning xarakterli xususiyatlarini anglab olishlariga yordam beradi. Tarbiyachi kuzatishlarni o'z hikoyasi hamda tushuntirishlari bilan to'ldiradi. Kuzatishda asosiy e'tibor jism va hodisalarni yaxshilab ko'rishga, ularni qiyoslashga, tabiat hodisalari o'rtasidagi aloqa larni aniqlashga yordam beradigan savol va topshiriqlarga qaratiladi. Kuzatish jarayonida hikoya, she'r va topishmoqlarni qo'llash foydalidir. Ekskursiya jarayonida tarbiyachi bolalarning bilish faoliyatiga rahbarlik qiladi. Bunda og'zaki (hikoya, suhbat, tushuntirish) ko'rgazmali va amaliy metodlardan foydalanadi. Ekskursiyaning asosiy qismi tugagach, bolalarning individual mustaqil kuzatishlarga qiziqishlarini qondirish va tabiatshunoslikka oid materiallarni to'plash uchun imkoniyat berish zarur. Biroq material to'plash uchun topshiriq berishda, to'plangan material miqdorini qat'iy cheklash lozim, bu bolalar e'tiborini faqat ma'lum o'simlik va hayvonlarga qaratish va bundan tashqari tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni tarbiyalash uchun ham kerakdir. Bolalar mustaqil ishlayotgan vaqtda, tarbiyachi ham yordam berib turishi lozim. Ba'zan o'simlikni qanday kavlab olishni, quruq novdani qanday qirqishni va shu kabilarni ko'rsatib turishi kerak. Dam olish vaqtida to'plangan materiallar saralanadi, jildlarga, savatchalarga joylanadi, ba'zilaridan o'yin va mashqlarda foydalaniladi. Bolada tabiatni faol bilish istagi erta paydo bo'ladi. U o'zining rang-barang dunyosi tufayli uni o'ziga jalb qiladi, bu chaqaloqqa juda ko'p yorqin taassurotlar beradi, quvonchli tajribalarni keltirib chiqaradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'z ona tabiati bilan tanishtirish o'z ona yurtini o'rganish, ona Vatanga muhabbatni rivojlantirishning birinchi qadamidir. Vatan tushunchasi bola uchun aziz va yaqin bo'lgan narsa - ota-onaga bo'lgan muhabbat haqidagi aniq g'oyalar bilan bog'liq. Sizing uyingiz, uni o'rab turgan tabiatdir. Bolalarni

tabiat bilan tanishtirish uslubiyoti boshka uslubiyatlar bilan uzviy bog'likdir. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishida ularning psixologik xolatiga, fikrlash kobilyatiga sezgilarning tarakkiy etishiga katta ta'sir etishni yaxshi bilish lozim. Kursning dasturi shunday tuzilganki, o'quvchilar ushbu uslubiyatni urganish bilan birga tabiatshunoslikdan amaliyot utkazish yullari bilan xam tenlik tanishadilar. Uning maqsadi o'quvchilarning jonajon ulkamiz tabiati, Vatanga muxabbat ruxida tarbiyalashib bolatar muassasalari koshida usimlik xayvonlarni parvarish qilish tabiat burchagi, ekinzor, gulzor, meva bog'lar barpo qilishga urgatishdan iborat. Bu kursning dasturi ilmiy asosda tuzilgan bo'lib, mavzular ketma - ketligi, pedagogik maqsadga va predmetning mazmuniga asoslangandir

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari va metodistlari uchun amaliy qo'llanma.
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan qanday tanishtirish kerak. Ed. P.G. Samorukova. - M., Ma'rifat, 1978. - 223p.
3. Minika.ru.
4. Vinogradova N.F. Tabiat bilan tanishish jarayonida bolalarni aqliy tarbiyalash.
5. Bolalar bog'chasi o'qituvchilari uchun qo'llanma. M, Ma'rifat, 1978 yil.
6. Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari va metodistlari uchun amaliy qo'llanma.
7. Molodova L.P. Bolalar bilan o'yin atrof-muhit faoliyati: Ta'lim - Asboblari to'plami bolalar bog'chasi o'qituvchilari va o'qituvchilari uchun. - Minsk: "Asar" - 1995. - 128s.
8. Trufanov V.G. Ona yurt tabiatidan saboqlar. Tula: "Peresvet" nashriyoti, 2003.
9. <https://www.norma.uz/oz/qonunchilikda>
10. O'zbekiston respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi jizzax davlat pedagogika instituti maktabgacha ta'lim nazariyasi va metodikasi kafedrasini bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi
11. <https://library.samdu.uz/>